

KÖZLEMÉNYEK

A Romániai Evangélikus Egyház Gyűjtőlevéltárának a reformációhoz kapcsolódó nyomtatványai. A Romániai Evangélikus (Szász) Egyház Gyűjtőlevéltárának¹ régi könyvvállománya, a jelenlegi katalogizálási állapotot tekintve, ötvenkilenc 16. századi kötetet számlál, a kolligátumok magas száma miatt ez 126 könyvcímet tesz ki. A legkorábbi, Christoph Hegendorf 1529-ben, Wittenbergben (Hans Lufft nyomdájában) megjelent *Dialogi puerilese*, amely korábbi tanára, Petrus Moselanus *Paedologiájával* van egybekötve.² A reformációhoz kapcsolódó nyomtatványok, ti. a reformátorok művei és az általuk kiadott szövegkiadások, bibliafordítások, ágendás könyvek stb. szám szerint nem haladják meg az ötvenkettőt. Túlsúlyban vannak a halotti prédikációk, az énekeskönyvek, versgyűjtemények, valamint az áhítatos irodalom.

A továbbiakban a Gyűjtőlevéltárban őrzött reformátori nyomtatványokat könyv- és olvasástörténeti céllal vizsgáljuk, ezáltal az Erdélybe került kötetek korabeli használatáról, eddig kevésbé ismert részleteket derítve fel. Azon nyomtatványokat elemeztük, amelyekben a bejegyzések szász possessorokra utalnak, illetve a szerzők erdélyi szászoknak dedikálták műveiket.

Egyike a legérdekesebb köteteknek Paul Eber wittenbergi professzor *Calendarium Historicum Conscriptum*ának egy példánya,³ amelyik Johann Michael Ackner (1782–1862)⁴ gimnáziumi tanár, természettudós és régész hagyatékából került egyházkerületünk tulajdonába. Példányunknak több possessora is volt. Név szerint négyet lehet azonosítani: Agnetha Armbrustert,⁵ id. Daniel Ehrmant, Georg Ehrmant és Andreas Wernert. A nagysinki⁶ születésű id. Daniel Ehrmant 1579.

¹ Zentralarchiv der Evangelischen Kirche A. B. in Rumänien. Székhelye: Nagyszeben (németül Hermannstadt, románul Sibiu). <http://www.teutsch.ro/archiv-bibliothek/>. (Letöltve: 2019. 08. 21.)

² Jelzete: 612–I–42.

³ Wittenberg, Crato, 1579, jelzete: 612–II–50.

⁴ TRAU SCH, Joseph, *Schriftsteller-Lexikon der Siebenbürger Sachsen*, I, Köln, Böhlau, 1983 (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 7/I), 3–8.

⁵ Agnetha Ambruster (szül. 1664) neve csupán a felső védőtábla belsején olvasható, más bejegyzést nem készített. Régi szebeni patriciusi családból származott. Apja, Georg Armbruster (†1685), a város polgármestere és a szászok királybírója volt. Első férje, Georg von Klokner (kb. 1662–1693), Szeben belső tanácsosa. Fiúk, Daniel von Klokner (1690–1754), itáliai utazásait követően szintén politikai pályára lépett, 1722-ben belső tanácsos, 1738-ban villicus, 1745 és 1752 között, valamint 1754 elején, konzul. Agnetha Armbruster második férje Friedrich Kirchmeyer von Altkirchen tüzérparancsnok volt. *Kurze Geschichte der Provinzial Bürgermeister von Hermannstadt in Siebenbürgen*, Hermannstadt, Hochmeister, 1792, 153–154. *Siebenbürgische Provinzialblätter*, III, Hermannstadt, Hochmeister, 1808, 149–151.

⁶ Nagysink (németül Großschenk, románul Cincu), egykori szász többségű község Brassó megye nyugati határán.

március 13-án szebeni prédikátorrá iktatták be.⁷ Feljegyzései többnyire családi és személyes jellegűek, köztük lehet helytörténeti érdekesebbeket is találni, mint például a következőt: „fuit terramotus, in Transylvaniae metropoli Cibinio, paulo post horam 8. matutinam dum in templo sacrum perageretur officium, quod summum vocant. Anno 1583”.⁸ Daniel Ehrmann feljegyezi továbbá azonos nevű fia születését (1583. július 14.), valamint azt, hogy Holcmány⁹ lelkészének választották 1585. február 22-én.

Az előzéklapon szereplő Georg Ehrmann, Daniel fia. Feljegyzéseit apja halálának megemlékezésével kezdi: „Anno 1600 /április 19/ obiit in Domino pater meus Clarissimus Dominus Daniel Ehrmannus pastor Ecclesiae Holtzmengensium inter horam 3. et 4. vespertinam”. Rögzít politikai és természeti eseményeket, amelyek többnyire 1601 és 1604 között zajlottak le: Csáky István szebeni blokádja (1601. november 28-tól 1603. január 7-ig)¹⁰, a várost környező falvak felperzselése, a blokád által kiváltott éhínség és drágulás, a tatár hadak okozta károk, tűzvész stb. Az 1603-as pestisjárvány diákáldozatainak említése arra utal, hogy Georg ekkor a szebeni gimnázium diákja vagy akár tanárja is lehetett. Az országos eseményekből csupán egyről számol be: Basta György 1602. július 2-án nyertes tövisi csatája.¹¹ A családiakból a feljebb említetthez csatlakoznak: leánytestvére, Anna Molitoris¹² (1601. február 2.) és édesanyja, Anna Ehrmann (1602. április 15.) elhalálózása, illetve nagybátyja, Johann Ehrmann¹³ második házasságkötése egy Agatha nevezetű hajadonnal (1603. május 5.). Ugyanezen év nyarán (július 27.) Georg Ehrmann is megbetegszik a pestisben, de december 26-ra felépül, ekkor jegyezi fel azt, hogy: „Nota hunc die bene”.

Andreas Werner már az előtáblát követő előzéklapon jelentkezik: „Sum ex libris Andreae Wernerj et Amicorum Anno Milesimo Sexcentesimo Quarto”. Werner egy besatírozott nevű berethalomi¹⁴ rektor beiktatását jegyezi be a kalendáriumba, valamint azt, hogy 1609 és 1616 között Besztercén tartózkodott, ahonnan visszatérése után Berethalomban organista lett. Megemlékezik Johann Budacker berethalomi plébános haláláról (1613. január 29.),¹⁵ az 1614. március 14-én el-

⁷ WAGNER, Ernst. *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen*, I, Köln, Böhlau, 1998 (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens, 22/I), 61.

⁸ A forrás közlése folyamatban van és külön közleményben fog megjelenni.

⁹ Holcmány (németül Holzmengen, románul Hosman), egykori szász többségű község Szeben megyében, Nagyszebentől északra.

¹⁰ TEUTSCH, Fritz. *Hermannstadt und die Sachsen im Kampf für Habsburg 1598–1605*, Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge, XIV. Band, II. Heft, Hermannstadt, Closius, 1878, 377–378.

¹¹ KÖPECSI Béla, *Erdély története*, I, <http://mek.oszk.hu/02100/02109/html/112.html>. (Letöltve: 2019. 08. 21.)

¹² Férje, a szászbogácsi születésű sellembergi (németül Schellenberg, románul Șelimbăr, falu Nagyszebentől délkeletre) plébános, Petrus Molitoris–Molnár (kb. 1572–1608). *Chronologisches Verzeichnis der Pfarrer des Hermannstädter Capitels, seit dem Jahre 1527 bis auf gegenwärtige Zeit*, Siebenbürgische Provinzialblätter, III, 8.

¹³ Azonos nevű szebeni diák 1590-ben az oderafrankfurti egyetemen tanult. WAGNER 1998, i. m. 116.

¹⁴ Berethalom, németül BIRTHÄLM, románul Biertan, mezőváros Szeben megyében, Medgyestől északra.

¹⁵ Johann Budacker Besztercén született, 1594-ben a brassói gimnázium diákja volt, 1595 és 1596 között a genfi, aldorfi és strassburgi egyetemeken tanult. Hazatérése után 1601-ben a besztercei gimnázium rektora, 1602-ben szásztörpényi (németül Treppen, románul Târpiu) lelképásztor, de hamarosan Beszterce vezetőlelkészévé választják. Berethalomi lelkésszé 1611-be választják meg, de már püspökké kinevezése előtt meghal. WAGNER 1998, i. m. 152.

hunyt Vincentius Rhenert, Nagysinkszék bíráját (sedis iudex)¹⁶ viszont „amicus meus intimus”-nak nevezi.

A Főkonzisztórium könyvtárából került levéltárunkba egy hármaskolligátum. Legelső nyomtatványa: WESTHEIMER, Bartholomäus, *Troporum Schematum ac Figurarum Communi libellvs*;¹⁷ a második: CHYTRAEUS, David, *Catechesis recens recognita*;¹⁸ a harmadik MAJOR, Georg, *Sententiae Veterum Poetarum per locos communes digestae*.¹⁹ Az első kiadvány gyűjteményünk reformatori műveinek egyetlen Erdélyben nyomtatott példánya. A kötéstábla, az előzéklapok, valamint Westheimer, bázeli nyomdász és buccerianus teológus²⁰ retorikai tankönyvének címlapja hiányoznak. A kötet gerince és 10 első lapja sérült. A könyvtest nedvesség által okozott rongálásnak volt kitéve, ennek megfelelően egyes oldalak vízfoltokat mutatnak. A keménypapírból készült háttábla őrzi az egykori bőrkötést.

David Chytraeus *Catechesis*ének is hiányzik címlapja. A megjelenés éve és helye, valamint a nyomdász neve a kolofonon olvasható. Ez a mű nagyon érdekelhette a kolligátum egykori possessorát, aki főleg az előszóban, valamint a törvénynek szentelt fejezetben szaporán húzott alá teljes passzusokat. Készített öt nehezen olvasható tömör széljegyzetet is.

Major szentenciás gyűjteménye is csonka, a 99. oldaltól kezdődően hiányzik nyolc lap a mű tartalmi részéből, további négy az indexből, amelyek csupán az utolsó oldala maradt fenn.

A legvaskosabb 16. századi kolligátumunk is tartalmaz a reformációhoz kapcsolódó kisebb írásokat. A kötetbe, amelynek borítója kemény papírból készült, 36 nyomtatványt fűztek egybe, többségük alkalmi költemény, de akadnak prózai szövegek is. Három alkotás Melanchthon halálával foglalkozik: WINSHEIM, Veit, *Oratio habita in Funere reverendi et clarissimi viri Philippi Melanthonis*;²¹ SECUNDUS, Petrus Lothicius, *In obitum clarissimi viri Philipp Melanthonis [...] Elegia [...]*;²² BOCERUS, Johann, *Epicedion reverendi, et clarissimi viri D. Philippi Melanthonis*.²³ A Winsheim-féle oráció a Melanchthon-életrajzok egyik fő forrása, címlapja két possessori bejegyzéssel rendelkezik, amelyek Szikszai Fabricius Balázs²⁴ és Szikszai Fabricius Demeter²⁵ nevét tartalmazzák. A gyászbeszéd üresen maradt három utolsó lapjára Demeter feljegyzett egy, a Kerecsényi László, Békés megye főispánja és gyulai várkapitány, 1561. február 2-án, Gyulára való bevonulására költött verset, amelyet már 19. századi kutatás is felfedezett magának.²⁶

¹⁶ Vincentius Rhe(i)ner 1612-től látta el ezt a tisztséget. Arhivele Naționale ale României – Serviciul Județean Sibiu, Parohia Evanghelică C. A. Mediaș, registru nr. 4, jelzet: SB–F–00100–1–4, 17.

¹⁷ Kolozsvár, Heltai, 1562, RMNy, 187.

¹⁸ Wittenberg, Crato, 1562.

¹⁹ Wittenberg–Lipce, Rhambau, 1560, jelzete: 612–I–55.

²⁰ STRASSER, O. E., *Westheimer, Bartholomäus = Die Religion in Geschichte und Gegenwart* (a továbbiakban: RGG), VI, hg. von Kurt GALLING, Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1962, 1666.

²¹ Wittenberg, Seitz, 1560.

²² Wittenberg, Crato, 1560.

²³ Wittenberg, Crato, 1560, jelzete: 612–II–87.

²⁴ Szikszai Fabricius Balázs (1530–1576) Kassán tanult és különböző helyeken rektor. 1561-ben ment Wittenbergbe és a következő év április 1-jén indult haza és a pataki iskola rektora lett. 1564 és 1566 között kolozsvári, majd újból pataki rektor. SZABÓ András, *Coetus Ungaricus, A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Bp., Balassi, 2017, 245–248.

²⁵ Szikszai Fabricius Demeter, Balázs öccse, 1557-től Gyulán rektor, 1561-ben bátyával együtt megy ki Wittenbergbe, ahonnan 1563. augusztus 6-án indult haza. Uo., 249.

²⁶ BUNYITAY Vince, *Kerecsényi László békésmegyei főispán – gyulai vár- kormányzó – és alsó-magyarországi főkapitánynak 1561. febr. 7-én Gyulára való bevonulására írt üdvözlő vers*

A kolligátumnak van egy másik erdélyi vonatkozása is: Kecskeméti Agricola János két egymástól független propemptikonja: *Ecloga propemptica reverendo viro, doctrina, et pietate praestanti D. Tito Amicino Coronensi*,²⁷ illetve: *Carmen Propempticon [...] D. Benedicto Keczkemeti*.²⁸ Az első a szász egyháztörténet egyik rejtélyes alakjához fűződik, Titus Amicinushoz, aki 1553-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre. Két év után felszentelték és visszaküldték szülővárosába, Brassóba, ahol prédikátorként működött.²⁹ Ezután egy második wittenbergi tartózkodás következett, majd 1561. május 26-án beiktatták a brassói főlelkészi állásba. A korabeli beszámolók szerint fellépése „zavargásokat” okozott, és ugyanebben az évben le is váltották. Kecskeméti Agricola *ecloga propempticája* azért is fontos, mert megemlíti, hogy a szülővárosából Wittenbergbe menekülő Amicinust 1563-ban meghívták Kolozsvárra, ahol lelkipásztorként működött 1566. augusztus 29-én bekövetkezett haláláig.³⁰

Szintén Wittenberghez kötődik a következő kötetünk is: *Omnium Operum [...] Martini Lutheri [...] Tomus Quartus [...] Continens Enarrationes in Ecclesiasten, Cantica Canticorum, Esaiam, Ezechielem, Danielelem, & in Prophetas minores*.³¹ Az időközben restaurált bőrkötésű könyv címlapja hiányzik, pontos címét, megjelenési évét és a többi könyvészeti adatot az oldalszám és tartalomjegyzék alapján, más példányokkal történő összehasonlítás után állapítottuk meg. Az előtábla előzékei öt wittenbergi professzor, Melanchthon, Johannes Bugenhagen, Johannes Forster, Georg Major és Paul Eber albumbejegyzésre emlékeztető ajánlásait tartalmazza. A kötet sorsáról meg tudjuk, hogy egy Paul Fridrich nevezetű, erdélyi származású diák tulajdona volt (1550. október 11-én jegyezték be nevét az egyetem anyakönyvébe), amint ezt Eber is megjegyzi: „scribebat in gratiam Pauli Fridrichi Transylvani 1553”. Nem ismerjük ennek a szász diáknak a további sorsát, mivelhogy neve nem fordul elő a hazai lelkipásztori vagy prédikátori lajstromokban. 1887-ben a kötet a nagyszebeni könyvkereskedő és kiadó, Franz Michaelis tulajdonában volt.³² Az első előzéken olvashatjuk, hogy 1964-ben Hermann Binder püspökhelyettes megajándékozta vele a 80. évét betöltő főnökét, Friedrich Müller-Langenthal.

Az előzéken kezdődnek a professzorok ajánlásai. Melanchthon első írása egy 16 soros vers, amelynek előljáró mottója: „de dicto non potest sibi homo sumere quidquam nisi datum sit ei a Deo” (János 3,27 szabad fordításban). A vers arra inti olvasóját, hogy hivatalában Istenhez és Jézus Krisztushoz forduljon segítségért. Melanchthon ezen epigrammáját többször is dedikálta 1554 után,³³ tehát ez az erdélyi dedikáció a legkorábbi. Melanchthon második írása az ún. *Traditio domus*

Szikszay Fabriczius Demetertől, A Békésvármegyei Régészeti és Mivelődéstörténelmi Társulat Évkönyve 1890/1891, összeállította Dr. Karácsonyi János, 15. kötet, Gyula, A Társulat kiadása, 1891, 110–112.

²⁷ Wittenberg, Lucius, 1563.

²⁸ Wittenberg, Lucius, 1563.

²⁹ PHILIPPI, Paul, *Luthers umstrittenen Erbe in Wittenberg und in Kronstadt, Ein neues Dokument über Titus Amicinus = Gefördert und gesegnet, Die Kirche der Siebenbürger Sachsen und ihr lutherisches Erbe: Festschrift zum 500. Geburtstag D. Martin Luthers*, hg. von Hermann Pitters und Gerhard Schullerus, Sibiu-Hermannstadt, Das Landeskonsistorium der Evangelischen Kirche A. B. in der Sozialistischen Republik Rumänien, 1983 (Beihefte der „Kirchlichen Blätter”, 4), 101–103.

³⁰ *Uo.*, 109.

³¹ Wittenberg, Lufft, 1552, jelzete: 612–IV–3.

³² MICHAELIS, Ludwig, *Bericht über neuaufgefundene Handschriften von Melanchthon, Bugenhagen, Georgius Maior und Paulus Eberus aus dem Jahre 1553 = Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*, 10(1887), 85.

³³ HAMMER, Wilhelm, *Die Melanchthonforschung im Wandel der Jahrhunderte*, II, 1800–1965,

Eliae: „sex millia Annorum Mundus Et postea destructio Duo millia annorum. Inane Duo millia annorum. Lex Duo millia annorum, Dies Messiae Et si qui anni ex his deerunt, propter peccata nostra quae multa sunt”. Melanchthon a Talmudból veszi át és 1532-ben beépíti Johann Carion matematikus és asztrológus által készített *Chronicon Carionis* kiadásába.³⁴

Bugenhagen egy ötsoros epigrammát költött a Krisztus által szerzett ismeretekről, amellyel már 1546-ban találkozhattunk egyik levelében.³⁵ A hebraista Forster egy teljes dogmatikai szentenciát jegyzett be, Isten Igéjének helyes „felboncolásáról”.³⁶ Eber szintén egy 16 soros latin epigrammát írt Fridrichnek, amelynek mottója a *Septuagintából* vett két vers: „menj be népem, menj be szobáidba, és zárd be ajtóidat utánad, és rejsd el magad rövid szempillantásig, míg elmúlik a bús harag! Mert imé az Úr kijő helyéről, hogy meglátogassa a föld lakóinak álnokságát, s felmutatja a föld a vért, és el nem fedi megöletteit többé” (Ézsaiás 26,20–21).³⁷

A reformátorok műveit a közelmúlt történeteinek feljegyzésére is felhasználták. A nagyapoldi evangélikus egyházközség könyvtárából került hozzánk egy zsoltárkommentár Luther tollából: *Der Dritte Teil der bücher des [...] Martini Lutheri: darin zusammen gebracht sind christliche vnd tröstliche Erklerung vnd auslegung der furnemesten Psalmen*,³⁸ amelynek egykori possessora Erdély és a százok 1599 és 1602 között lezajlott eseményeiről számol be. A nyomtatvány kötése siralmas állapotban van. A falemezekből készült fatáblák egykor bőrrel voltak bevonva, amelynek nyoma már csak a háttáblán található. Az előtáblának csupán egy 3 cm-es, a gerinchez közeli része maradt fenn, amelynek belsején a következő possessori bejegyzés töredéke olvasható: „Gutteter, [...] Chry- [...] [...]”³⁹-laten”. Az előtábla előzékei, valamint a címlap hiányoznak. Az Melanchthon által fogalmazott előszó hat lapját kitépték. Az egyetlen széljegyzet alapján ez a bizonyos Chry[stianus] 1610-ben Szebenben tartózkodott. A háttábla három előzéklapján, valamint maga a tábla belsején olvashatóak a kortörténeti bejegyzések.

A továbbiakban azokról a kötetekről lesz szó, amelyek élethűen tanúskodnak a százok által kézbe vett reformátori kiadványokról.

A gnéziólutheránus irodalmat leginkább a következő, két művet tartalmazó kolligátum képviseli:⁴⁰ első darabja ALTHAMER, Andreas, *Conciliationes Locorum Scripturae qui specie tenus inter se pugnare videntur Centuriae duae*;⁴¹ második darabja ANDREAE, Jakob, BRENZ, Johannes, *Simplex ac dilucida expositio Sententiae De Coena Domini ex qua summa controversae/ quae de illa orta est facillè cognosci potest/ scripta Germanicè à Doctore Iacobo Andreae/ Pastore Goppingensi:*

Gütersloh, Gerd Mohn, 1968 (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte, XXXVI), 173, 356, 387, 810, 898.

³⁴ BEN-TOV, Asaph, *Eine späthumanistische Konfessionalisierung der Antike, Die Griechen in der protestantischen historia universalis = Antikes erzählen, Narrative Transformationen von Antike in Mittelalter und Früher Neuzeit*, hg. von Anna Heinze, Albert Schirrmeyer, Julia Weitbrecht, Berlin/Boston, De Gruyter, 2013, 123.

³⁵ HAMMER, Wilhelm, *Die Melanchthonforschung im Wandel der Jahrhunderte, III: Nachträge und Berechtigungen 1519–1970*, Gütersloh, Gerd Mohn, 1981 (Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte, IL), 484.

³⁶ MICHAELIS 1887, i. m. 87–88.

³⁷ *Uo.*, 88–89. A fordítást a Károlyi-Biblia alapján idéztem.

³⁸ Wittenberg, Lufft, 1550, jelzete: 612–IV–106.

³⁹ Az idézetben a szögletes zárójelek közé helyezett pontok a hiányos szövegrészeket jelzik.

⁴⁰ Jelzete: 612–II–1121.

⁴¹ Nürnberg, Hayn, 1553.

& nunc in gratiam externarum Ecclesiarum Latiné reddita Cum Praefatione Ioannis Brentij.⁴² A fatablás, metszett bőrkötésű kötet jó állapotban van, egyetlen hiányos helye, a címlap jobb-alsó sarka.

A *Conciliationes* szerzője, Andreas Althamer (1500–1538), Nürnbergben hitvitázott Hans Denck anabaptista teológussal, majd 1528-tól a Sebaldskirche prédikátora volt. Aktívan részt vett az Ansbach környéki brandenburgi területek reformációjában (1524–1533). Egy káté és egy egyházi rendtartás (Kirchenordnung) szerzője.⁴³ A kiadvány tartalma 200 rövid magyarázat olyan bibliai versekhez, amelyek látszólag ellentmondanak egymásnak. A szerző módszerét a következőképpen lehet összefoglalni: „Collatio Scripturarum conciliat unione”.⁴⁴ Az egymásnak ellentmondó igehelyeket bibliai idézetek alapján egymással összehangolja és beilleszti a lutheránus dogmarendszerbe. Mindenik „centuria” gyakorlati példákkal zárul.

Az előtábla borítóján utólag tintával kifestett monogramot (superexlibris) találunk: „M. H. B. 1560”, ám alaposabb vizsgálódás után megállapíthattam, hogy az eredetileg bemetszett monogram: „L. B. B. 1560” volt. A címlapon a következő bejegyzés olvasható: „Ex libris: M. H. B. A(nn)o 1566 3. Feb.(bruarii). d(ie). 50”, ez a vásárlás dátumára utal. A borítóbelső és előzék sem segítenek a possessor identitásának megfejtésében, mivelhogy többnyire bibliai idézetek és teológiai értelmezéseket tartalmaznak. A rendelkezésünkre álló lelkészi lajstromok alapján sikerült vizsgálni a monogramot azonosítani: Laurentius Bombrecher BIRTHALBENSIS 1559-ben a brassói gimnáziumban tanult, és 1560-ban Wittenbergben prédikátorrá szentelték.⁴⁵ „M. H. B.” esetleg egy másik berethalomi prédikátor vagy iskolamester lehetett. A gyülekezet a 16. században egyidejűleg 2-3 prédikátort alkalmazott. Vizsgált teljes prédikatori vagy rektori lajstrommal ebből a századból nem rendelkezünk.⁴⁶

A bejegyzések és kézírások jellege azonos, koromfekete, barna-zöldesbarna, illetve vörös tintával készültek. Egyes bejegyzések, illetve címsorok elegáns antiqua stílusú betűkkel íródtak, míg mások kusza kézírással. Minden bizonnyal nem egyszerre keletkeztek.

A borítóbelső és előzék bejegyzéseinek jellege bibliai és filológiai. Találkozunk bőven bibliai idézetekkel, illetve azok magyarázatával is. Az előtábla belseje a Jeremiás próféta sirmait idézi. Az istentelnek megbüntetéséhez a possessor egyik nembiblikus bejegyzésével találkozunk: „Dives aut iniquus est aut inqui haeres”. Az előzéklapra feljegyzi: „Praedicatio poentialis Jer(ermia). 28”, alatta egy 9 soros idézet olvasható, amellyel David Chytraeus a Babilóniai torony építését magyarázza egyik kommentárjában: „[Itaque,] sapiens quidam princeps interrogatus cur non extrueret in sua ditione arces munitas [?]; respondet se unam habere munitionem firmissimam cuj nomen sit, turris fortissima, Nomen Domini. Deinde habere se fideles subditos. benevolos vicinos et mediocres cupias infinitum, qui non armis tantum sed et[iam] precibus pugnare possint”.⁴⁷ Feljegyzőnket továbbá érdekli az úrvacsorai fogalmak etimológiája is: „testamentu a testare [...] oranmentum a ornare, sacramentum a sacrare”. A háttábla belsején és az előzéklapon szinten egy bibliai, valamint egy Cicero-idézet olvasható.

⁴² Frankfurt am Main, Braubach, 1559.

⁴³ KOLBE, Theodor. *Althamer, Andreas = Realenzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche* (a továbbiakban: RE), hg. von Albert Hauck, I. Band, 1896, 413–414.

⁴⁴ ALTHAMER, Andreas, *Conciliationes Locorum Scripturae*, Nürnberg, Hayn, 1553, [szám nélküli 12. oldal].

⁴⁵ WAGNER 1998, i. m. 55; SZABÓ Miklós, TONK Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, Szeged, JATE, 1992 (Fontes Rerum Scholasticarum, IV), 149.

⁴⁶ Johann Michael SALZER, *Der königlich freie Markt BIRTHÄLM, Ein Beitrag zur Geschichte der Siebenbürger Sachsen*, Wien, Graeser, 1881, 450–452, 508–512.

⁴⁷ CHYTRAEUS, David, *In Genesin ennaratio recens recognita*, Wittenberg, Johannes Crato, 1576, 282. A szögletes zárójelek közé szorított szövegrészek a bejegyzés kihagyásait képezik.

A széljegyzetek között találunk két hosszabbat. Az elsőt a következő ígehelyek magyarázata aljára jegyezte fel: „perdes omnes qui loquuntur mendacium, Psalm. v. Abraham menitus est & non persit, (Genesis 12.)”. A possessor hozzátold egy másik öszövétségi ígét, „coram Pharaone. regem Egyptior[um]. Item mentitus est Isaac coram Abimelech. Gen(esis). 26”. A lap alján idézi a hazugság hármasság voltát, amint az Peter Lombardusnál is előfordul: „triplex mendacium: 1. Perniciosorum, quod fit injusta voluntate nocendi [...] 2. Officiosorum, cum [...] justam et honestam [...] aliquid occultati [...] 3. Jocosorum, ut sunt poemata, et false dicta etc.”⁴⁸ Possessorunk megjegyzi, hogy az utolsó két típus nem kimondottan bűn, de tartani kell attól, hogy ne ártsunk akarattal (*voluntate nocendi*). A második hosszabb széljegyzet a IX. számú magyarázatnál⁴⁹ fordul elő: „differunt natura & officio. Alius est Deus natura. Alius item qui officio Deus [...]”.⁵⁰ Mózes, Isten parancsára, a Mindenható szerepét magára vállalja, hogy megbüntesse a fáraót, de természetesen végig ember maradt.

A possessori bejegyzések, széljegyzetek és aláhúzások alapján elmondhatjuk, hogy a nyomtatvány használata megfelel egy egyetemet járt prédikátor könyvhasználatának, aki értett a biblia-magyarázathoz, ismerte a klasszikus auctorokat, humanista műveltséggel rendelkezett. Althamer polemizálásának recepciója annyiban észlelhető, hogy azon a helyen, ahol a reformátor kifejtette, hogy az anabaptisták a *justitiam operibus*nak vannak elkötelezve és inkább Krisztus királyságának lényegtelen részleteivel foglalkoznak, itt possessorunk feljegyezte a lap margójára az „anabaptista” szót.

A *Simplex ac dilucida expositio* szerzője Jakob Andreae (1528–1590). A stuttgarti pedagógiumban, illetve a tübingeni egyetemen tanult, 1546-ban a stuttgartiak prédikátorrá választották. Miután megszerezte a doktori címét, 1553-ban a württembergi fejedelemséghez tartozó Göppingenbe kapott meghívást, ahol előbb plébános, majd szuperintendens volt. Innen vezette be a környéki tartományokba a reformációt. Johannes Brenz közeli munkatársa. Számos dispután vett részt, mindig is kitartott a Brenz által fogalmazott *ubiquitas* és *communicatio idiomatum* tanai mellett. 1559-ben aláírta a Stuttgarti Hitvallást.⁵¹ Miután a wolffenbüttel-braunschweigi tartományban bevezette a reformációt, 1568 és 1580 között az Egyességi irat (Formula Concordiae)⁵² egyik munkatársa volt.⁵³

A levéltárunkban őrzött értekezése a Johannes a Lascóval folytatott hitvita eredményeként keletkezett 1556-ban. Fő célja, Brenz előszava alapján, beszámolni az úrvacsorai hitvita állapotáról, valamint az egymással vitázó pozíciók bemutatása.⁵⁴

⁴⁸ STONE, Martin W. F., *In the Shadow of Augustine, The Scholastic Debate on Lying from Robert Grosseteste to Gabriel Biel = „Herbst des Mittelalters?” Fragen zur Bewertung des 14. und 15. Jahrhunderts*, hg. von Jan A. Aertsen, Martin Pickavé, Berlin, Walter de Gruyter, 2004 (Miscellanea Mediaevalia, 31), 288.

⁴⁹ Címe: „Deus tuus unus est, Deut(eronomium). vi. Ego constitui te Deum Pharaonis, Exodi”. ALTHAMER 1553, i. m. XX.

⁵⁰ ALTHAMER 1553, i. m. vii.

⁵¹ Az 1559-es stuttgarti zsinaton a német lutheránus egyházak elfogadták Brenz krisztológiai és úrvacsorai tanait. WAGENMANN, Julius August, HERMELINK Heinrich, *Stuttgarter Synode = RE, XIX, 1907, 116–119.*

⁵² A *Formula Concordiae* a lutheránus egyházak utolsó reformációkori hitvallása, amelyet 1577-ben, azért fogalmaztak, hogy az egyházban létező különböző teológiai irányzatokat közös nevezőre hozzák és a református felekezettől láthatóan eltávolodjanak. FRANK, Franz, SEEBERG, Reinhold, *Konkordienformel = RE, X, 1901, 732–745.*

⁵³ WAGENMANN, Julius August, KOLBE, Theodor, *Andräe, Jakob = RE, I, 501–505.*

⁵⁴ ANDREAE, Jakob, *Kurtzer vnd einfeltiger Bericht von des Herrn Nachtmal*, Tübingen, Morhart, 1557, i.

Példányunk possessora alig nyúlt hozzá a nyomtatott szöveghez, mindössze hat széljegyzet, Ágoston nevének említése és néhány aláhúzás található a kötetben. A leghosszabb széljegyzet azon a meg nem számozott oldalon található, amelyen Brenz második *ubiquitas*-prédikációja kezdődik: „P. M. – Enter praesenter Deus hic et ubique potenter. Praesentemque Deum quaelibet herba refert”. A monogram jelentése valószínű Philipp Melanchthon. Az idézet első mondata egy középkori szoklioni, amelyet a reformátor is ismert.⁵⁵ A második egy proverbium, amelyet egy középkori ismeretlen szerzőnek tulajdonítanak.⁵⁶ Az aláhúzások több ízben a Luther véleményét magyarázó sorok alá kerültek. Possessorunkat Zwingli úrvacsorátana nem érdekelte.

Könyvtárunk tulajdonában van Wolfgang Musculus (1497–1563) fő művének egyik példánya is: *Loci Communes Sacrae Theologiae*.⁵⁷ A kötet az ecéli⁵⁸ evangélikus egyházközség tulajdonából került hozzánk. A falemezről készült táblákat metszett bőrbe vonták. Az egykori fémkapcsokból csupán a rögzített részek maradtak fenn. Az előtábla belsejéről leragadt lapon, halványbarna tintával, ez a bejegyzés áll: „D(esiderius) ERAS(MUS): In parabolis Draconites nec poliri po(tes)t, nec arte(m) admittit: Ita Divina (Scri)ptura suum h(ab)et nitore(m), nec artifi(cium) philo(s)phiae aut Rhetorices admittit”.⁵⁹ Az címelőzőken egy még halványabb bejegyzés észlelhető: „HILARIUS Non convenit nos esse imapt(i)e(n)tes in ignoratione Dei. Si ferimus placide, quod plurima scire nequimus obruta quae voluit sensibus esse Deus: Cur non ferre pia moderati mente velimus, Sie decreta Dei nos quoque multa latent”.⁶⁰

A két idézet alatt található a következő exlibris fekete tintával: „ex libris Johannes Seüvertt Bogati”,⁶¹ az oldal alján viszont egy sokkal újabb kézírással: „Georg. Roth”. Egy 16. századi szászbogácsi⁶² származású, vagy ottan tevékenykedő Johann Seivertről nincsenek adataink. Ami Georg Roth személyét illeti, létezett egy azonos nevű, aki Segesvárt volt orvos, 1669-ben rövid ideig kisselyki⁶³ lelkész volt. Felesége Sara Seiwert, akit 1658-ban vett el. Nem kizárt, hogy kötetünk a menyasszony hagyatékából való.⁶⁴

Hasábjai kb. 30, egy kéztől származó széljegyzetet tartalmaznak, többségük rövid megjegyzés ígely alakjában, a possessori bejegyzésekhez hasonlóan, fekete, illetve világosbarna tintával. Ezek közül érdemes azokat megemlíteni, amelyek hivatkozásokat tartalmaznak. A *De Operibus Dei* fejezetben, a teremtés célja kapcsán megjegyzi: „vide Instit(utio). Cal(vini). Cap(ut): 14. dist(i-

⁵⁵ *Corpus Reformatorum, Volumen IX*, ed. Carolus Gottlieb Bretschneider, Halis Saxonum, apud C. A. Schwetschke et filium, 1842, 326.

⁵⁶ CSÖRSZ RUMEN István, HEGEDŰS Béla, *Magyar Arión*, Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádám műveiről, Bp., rec.iti, 2011, 92–93.

⁵⁷ Bazel, Hervagius-Bischof, 1567, jelzete: 612–II–1865.

⁵⁸ Ecel (németül Hetzeldorf, románul Ațel), egykori szász többségű falu Szeben megyében, Medgyestől keletre.

⁵⁹ Kihagyásokkal átvett szöveg. Lásd: ERASMI, *Opera omnia, tomus primus*, Lugdum Batavorum, Vander, 1703, 599.

⁶⁰ Szinte szó szerint megegyezik a következővel: STRIGELII, *Poematum Liber I.*, Ienae, Ritzenhayn & Rebart, 1560. A kötet oldalai nincsenek megszámozva. A fejezet címe: *Loci Sacrae Scripturae, Dictum Hilarii*.

⁶¹ Származási helyére utalhat: Oláhbogát (németül Reichhof, románul Bogatu Român), falu Szeben megye délnyugati részén.

⁶² Szászbogács (németül Bogschdorf, románul Băgaciu), egykori szász többségű falu Maros megyében, Dicsőszentmártontól délkeletre.

⁶³ Kisselyk (németül Kleinschelken, románul Șeica Mică), egykori szász többségű falu Szeben megyében, Medgyestől délnyugatra.

⁶⁴ WAGNER 1998, i. m. 264.

chon). 21. 22. lib(er). 1°. A *De Lapsu Hominis*ban viszont Victorin Strigelius (1524–1569)⁶⁵ *Locijára* hivatkozik: „wictorini in h(u)nc locum”. A *De Sacris Scripturis*ban viszont Rudolph Gwalther egyik prédikációjára vonatkozik, amelyben egy rövid „sacrae scripturae methodus”-t vélt találni.⁶⁶ Melancthon nevét egy, a nyomtatott szövegben előforduló idézet mellé írta ki; Ágostoné viszont a *De bonis Operibus* fejezetben fordul elő, szintén egy idézet kapcsán. A *De Coena Domini* fejezetben possessorunk ki is írta az idézetet a margóra: „non manducatur corpus Christi et non bibet de corpore Christi”. A *De Judiciis Dei*ben azon paragrafus mellé, amely a gonoszok kényelmes életviteléről, valamint az igazak szerencsétlenségéről tárgyal, bejegyzi: „idem fit cu(m) Johanne Friderico etc.” Feltehetőleg I. Johann Friedrich szászországi választófejedelemről lehet szó, aki a schmalkaldeni háborúban (1546–1547)⁶⁷ szenvedett veresége után öt évre császári fogságba került. Fontos pártfogója volt a protestáns ügynek.⁶⁸ Az aláhúzott fejezetek olyan témaköröket fednek le, amelyek jellegzetesek voltak a korabeli lutheránus-református hitvitákban: *De discrimine Veteris ac novi Testamenti*; *De libero arbitrio*; *De redemptione generis humanae*; *De signis sacramentorum*; *De Coena Domini* stb.

A kötet nem csupán a possessor skolasztikai és poétikai ismereteiről tanúskodik, hanem a református és filippista (melancthoni ihletődésű) irodalomban való járatosságáról, ami viszont nem egyedülálló a korabeli szász lelkészi karban.

Széljegyzetekben szintén gazdag kötetünk Béza *Újszövetsége: Iesv Christi D(omini) N(ostr)i Novum Testamentum Gr(aecum). & Lat(atinum). Theodoro Beza interprete*.⁶⁹ Fából készült háttáblája kettészakadt, metszett bőrkötése megrongálódott, az egykori fémkapcsok alapzata viszont megmaradt. Az előtábla kötésén a következő monogramot olvassuk: „D. V. R. 1586”, íróját a riomfalvi⁷⁰ születésű Daniel Urdesiussal azonosíthatjuk, aki 1581-ben a brassói gimnáziumba, majd 1586-ban az oderafrankfurti egyetemre iratkozott be.⁷¹ További pályafutásáról nem tudunk semmit, de feltételezzük, hogy a kötetet peregrinációja alatt vásárolhatta. A többi bejegyzésekkel rendelkező possessorok egyike sem tanult külföldön.

Az előtábla belseje a következő possessori bejegyzést tartalmazza: „suum fecit Johannes Seiverth Martschelkensis⁷² d. 65 anno Vltimi temporis sI fIDIs CVI fIDAs VIDE prid(ie). Jdus Jan(uar)ii”. A nagybetűk összeadásával az 1616-os évet kapjuk. A possessor személyét illetőleg Wagnerra hivatkoznánk, aki egy azonos nevű, 1588. október 16-án Nagyselyken született lelképásztort ismer. Seiverthet 1616-ban segesvári rektornak nevezték ki, majd prédikátor volt ugyanitt. Nagyselyken

⁶⁵ Korai filippista, mestere *Locijáról* tartott több előadást, Wittenberg, Erfurt, Jéna, Leipzig és Heidelberg egyetemein. Élete utolsó éveiben kálvinistává lett. WAGENMAMM, Julius August, KOLBE, Theodor, *Strigel, Victorinus* = *RE*, XIX, 1907, 97–102.

⁶⁶ Rudolphi GWALTHERI, *In Epistolam D. Pauli Apostoli Ad Romanos Homiliarum Archetypi*, Zürich, Froschauer, 1590, 279–281.

⁶⁷ Az ún. schmalkaldeni háborúban V. Károly német-római császár szétverte a Schmalkaldeni Szövetségben tömörülő, többnyire protestáns választófejedelemeket. *Károlyi Árpád, Magyar huszárrok a schmalkaldeni háborúban* = *Századok*, 7(1877), 642–645.

⁶⁸ FLATHE, Theodor *Johann Friedrich (Kurfürst von Sachsen)* = *Allgemeine Deutsche Biographie*, 14, 1881, 326–330.

⁶⁹ *Genf, Stephanus*, 1580, jelzete: 602–II–1694.

⁷⁰ Riomfalva (németül Reichesdorf, románul Richiș), egykori szász többségű falu Szeben megyében, Medgyestől délkeletre.

⁷¹ WAGNER 1998, i. m. 126.

⁷² Nagyselyk (németül Martktschelken, románul Șeica Mare), egykori szász többségű falu Szeben megyében, Nagyszebentől északra.

1623-ban, majd 1628-tól tíz éven keresztül Kisselyken lelkészkedett.⁷³ Ezen bejegyzés fölött a következő olvashatjuk, a két hosszabb széljegyzettel azonos kéztől: „tu supplex ora, tu protege, tuque labora [...]”, alatta egy *Caesareae Eusebius Historia Ecclesiasticá*jának latin kiadásából vett idézet került: „laudare oportet, et absque invidia amplecti, si quid recte dictum est: discuti vera et discerni, si quid minus sane scriptum est”.⁷⁴ A címlapon – a szászkeresztúri⁷⁵ evangélikus egyházközség pecsétjét leszámítva – a következő possessorok nevével találkozunk: „Johannis Seivert Kischelkensis Paulus Vitoris Meschendorf(ensis).⁷⁶ Mich(ael). Schmidt Diac(on)”. A kisselyki Johann Seiverth az előző Johann Seiverth fia, Nagyselyken született, és a segesvári gimnázium, valamint a szatmári református kollégium diákja volt, 1636-ban Kisselyken volt prédikátor.⁷⁷ Paul Vitoris-Binder, Szásmúzsán⁷⁸ született, 1564-ben Brassóban diákoskodott, 1577-ben prédikátor volt Szásmúzsán, majd lelkipásztor Vurpódon⁷⁹, 1598-ban halt meg.⁸⁰ Michael Fabri-Schmidt Mesén született, ahol 1628-ban prédikátorrá szentelték.⁸¹ A címlap alját kivágták, az évszám alatt kézírás nyoma látható. A háttábla előzéklapja a vasárnapi episztolai és evangéliumi igék konkordanciáját tartalmazza.

Megítélésünk szerint a széljegyzetek többsége egy kézről származnak (talán Urdesiustól), vékony hegyű tollal, barnás-vöröses tintával. Vastaghegyű tollból csupán egy-két széljegyzet származhat, viszont a vásár- és ünnepnapok megnevezései, *Petri et Pauli, post F(estum). Trinit(at)is* VI. stb. feljegyzése olyan igehelyek fölé, amelyeket a prédikációk és liturgiára való felkészülésre használhattak, más kézről valók (talán az idősebb Seiverthé).

Az Újszövetség első hasábján, Jézus családfájánál feljegyzi az Urdesius írására emlékeztető kéz, de ahhoz képest kevésbé tetszetős, apró betűkkel, Lucas Osiander (1534–1604)⁸² nevét, megmagyarázza, hogy a Máté és Lukács evangéliumában bemutatott családfák annyiban különböznek egymástól, hogy míg az első József vonalán jut vissza Dávidig, addig az utóbbi Mária felmenőin keresztül kapcsolódik a királyi családhoz. Osiander nevét viszont azért említi, mert az 1600-as tübingeni Szentírás-kiadásában egy Mária-családfát is közöl.⁸³

Ugyanez a kéz Simeon énekéhez azt fűzi hozzá, hogy ennek eredete a rabbinikus irodalom, éspedig egy bizonyos Jonathán rabbi, aki a héber bibliát arámi nyelvre fordította. Bizonyítékul Ézsaiás próféta könyvéből idéz (7,14): „ecce virgo concipiet etc.” Ennek az igehelynek rövid homiletikai magyarázata következik, amelyet, az oldal aljához közeledve, egyre nehezebb kibogozni, de annyi bizonyos, hogy eredete a következő: „ex concione Georgij Melae”.⁸⁴ Georg Melas

⁷³ *Uo.*, 285.

⁷⁴ EVSEBIL, *De historia ecclesiastica tomus tertius*, Basel, Petri, 1542, 134–135.

⁷⁵ Szászkeresztúr (németül Deutschkreuz, románul Criș), egykori szász többségű falu Brassó megyében, Köhalmotól északnyugatra.

⁷⁶ Mese (németül Meschendorf, románul Meșendorf), egykori szász többségű falu Brassó megyében, Köhalmotól északnyugatra, Szászkeresztúr szomszéd falva.

⁷⁷ WAGNER 1998, i. m. 285.

⁷⁸ Szásmúzsna (németül Meschen, románul Moșna), egykori szász többségű falu Szeben megyében, Medgyestől délkeletre.

⁷⁹ Vurpód (németül Burgberg, románul Vurpăr), egykori szász többségű falu Szeben megyében, Nagyszebentől északnyugatra.

⁸⁰ *Uo.*, 54.

⁸¹ *Uo.*, 168.

⁸² A württembergi választófejedelemben működő lutheránus szuperintendens. 1573-ban és 1586-ban jelent meg Tübingenben hét kötetben a *Vulgáta* magyarázata, amelyet iskolai használatra szánt. WAGENMANN, Julius August, BOSSERT, Christoph G., *Osiander = RE, XIV*, 1904, 509–512.

⁸³ OSIANDRI *Biblia Sacra*, Tübingen, Gruppenbach, 1600, az *Újszövetség* címlap verzóján.

⁸⁴ WAGNER 1998, i. m. 85.

(1537–1592), szebeni születésű lelkipásztor. Brassóban és Wittenbergben (1562) tanult. 1562-ben riomfalvi plébánosnak szentelték fel (miután 1559-ben ugyanitt iskolamester volt), utólag több helyen lelkészkedett, és 1582-től nagyszebeni plébános volt. Melas akár Urdesius iskolamestere is lehetett Riomfalván.

Találunk olyan széljegyzeteket is, amelyek irodalmi hivatkozásokat tartalmaznak. A 39. oldalon a possessor a következő ígeversben: „necesse est enim, vt veniant offendicula” (Máté 18,7) aláhúzza a *necesset*, hozzáfűzve az oldal margójára: „solutionem obiection(um) quae hinc extruat(ur) ad stoicam necessitatem confirmandam vide Ethicis Strigelij pag(ina) 277.”⁸⁵ A 9. versben „et si oculus tuus facit ut tu offendas, erue eum” aláhúzza az *oculus tuus*, megjegyezve: „vide Strigelij Dia(lecti)ca pag(ina) 1039 ubi inquit Figura est non asse(n)tiendum esse doctori vel gubernatori abducendi anumum a Deo”.⁸⁶ Erre a két Strigelius-műre többször is hivatkozik possessorunk. Más megnevezett szerzők Melanchthon és Matthaeus Dresser (1536–1558).⁸⁷ A János Jelenéseit követő óegyházi hitvallások kezdeteihez az a kéz rögzített széljegyzeteket, amely Jézus családfájához és Simeon énekéhez már megtette. Ezek egyháztörténelmi adatokat tartalmaznak.

Református kiadójától eltekintve, ez az Újszövetség az erdélyi szász papok és prédikátorok filippista szimpátiáit hivatott aláhúzni, egy olyan időszakban, amikor az egyházi és világi vezetőség ellenségesen kezdett figyelni a „kriptokálvinistákra”. Mathias Schiffbauer (1601–1611)⁸⁸ halála, Simon Paulinus segesvári vezetőlelkész megdorgálása (1615),⁸⁹ de főképp az 1650-es vizitáció után egyre kevesebb filippistával találkozunk.⁹⁰

A reformátori művek példányainak tanulmányozása során a következő megállapításokhoz jutunk: a többi 16. századi kiadványhoz hasonlítva, példányszámuk alacsony, bejegyzéseik többnyire bibliai vagy dogmatikai jellegűek. Magas a klasszikus szerzőktől átvett idézetek, szólásmondások és egyháztörténelmi adatok száma is. Többségük keletkezése a possessor egyetemi éveire vezethető vissza. A 16. század második felének szász papjai többnyire diákéveikben tanulmányozták a reformátorok írásait, az egyetemi előadásokkal párhuzamosan. A bejegyzések tartalmát végigkövetve úgy tűnik, hogy egy alapos, általános teológiai műveltség megszerzése volt possessoraink első számú célkitűzése, amelyhez Luther és Melanchthon hitbéli tételei is hozzátartoztak. Az úrvacsorai hitviták és a kimondottan református álláspont iránti érdeklődés erre épült. A fentiekkel magyarázható, hogy ahol református irodalmi utalásokat találunk, ott jelen vannak az átmenetet képező Strigelius Melancthon-kommentárjai is. Ezt az irodalmat a 17. század közepéig szívesen olvasták a szász értelmiségiek, a változatosság kedvéért, a lutheránus ortodoxia „igájának” megkönnyítéséért, de léteztek egyes „kriptokálvinista fészkek” is, mint a már említett Szászműzsnán, Kis- és Nagyselyken, ahol a helvét modellt tartották a reformáció következősszerű beteljesedésének.

BÁNDI ANDRÁS

⁸⁵ STRIGELII, *In Epitomen Philosophiae Moralis Philippi Melanchthonis Hypomnēmata [...]*, Neustadt an der Haardt, Harnisch, 1580, 277.

⁸⁶ STRIGELII, *In Erotēmata Dialecticae Philippi Melanchthonis Hypomnemata [...]*, Neustadt an der Haardt, Harnisch, 1586, 1039.

⁸⁷ Filippista, a klasszika-filológia, retorika és dialektika professora Erfurtban és Lipcsében. ADAMI, *Vitae Germanorum philosophorum*, Frankfurt am Main, Nicolaus Hoffmann, 1615, 495–497.

⁸⁸ JEKELI, Hermann, *Unsere Bischöfe 1553–1867, Charakterbilder aus sächsischer Vergangenheit*, Hermannstadt, Honterus, 1933, 40–41.

⁸⁹ Simon Paulinus (†1643. április 16.) 1603-tól haláláig Segesvár plébánosa. WAGNER 1998, i. m. 89; JEKELI 1933, i. m. 47.

⁹⁰ TEUTSCH, Friedrich, *Geschichte der evangelischen Kirche in Siebenbürgen, I, 1150–1699*, Hermannstadt, Krafft, 1921, 468.